

PRZESTRZEŃ JAKO KATEGORIA GEPOLITYCZNA W BADANIACH NAD BEZPIECZEŃSTWEM. ZAŁOŻENIA HERMENEUTYCZNE I EPISTEMOLOGICZNE

Franciszek Gołembski

Wojskowa Akademia Techniczna

Streszczenie: Zagadnienie przestrzeni określające warunki bezpieczeństwa geopolitycznego oraz pochodnych jest fundamentalnym pojęciem badań nad warunkami bezpieczeństwa międzynarodowego. Dotyczy to zarówno odniesienia do ich wyrazów regionalnych, jak i przełożenia na sferę globalną. W artykule autor przedstawia istotowe spojrzenie na genezę pojęcia i jego odbicia znaczeniowe, jak i przekrojowe spojrzenie na historyczne konstytuowanie się znaczeń oraz najważniejsze teorie dotyczące wymiarów praktycznych i abstrakcyjnych pojęcia przestrzeni. Uznanie przestrzeni za pojęcie elementarne dla bezpieczeństwa wyraża ciągłość realnego spojrzenia na aspekty polityki bezpieczeństwa światowego. Autor przekrojowo ukazuje jego wymiar ogólny i wymiary partykularne.

Słowa kluczowe: geopolityka, bezpieczeństwo międzynarodowe, przestrzeń, apeiron, logos, fenomenologia

Pojęcie przestrzeni

Kategoria przestrzeni jest najistotniejsza z punktu widzenia badań o charakterze geopolitycznym. Większość paradygmatów występujących w geopolityce posiada swe bezpośrednie lub pośrednie odniesienie do czynnika przestrzennego. W niektórych przypadkach przybiera on postać swoistego determinizmu, który sprawia, że poszczególne tezy geopolityczne mają zbyt wąski, ograniczony charakter.

Potrzeba dokonania uściśleń w zakresie znaczeniowym w odniesieniu do pojęcia przestrzeni natrafia na szereg trudności. Wynika to z wieloznaczności samego pojęcia przestrzeni, a także posługiwania się nim przez poszczególne dyscypliny naukowe. Wreszcie należy także uwzględnić uwarunkowania kulturowe, w jakich pojęcie to się kształtowało, i to, jakie przyjmowało formy znaczeniowe.

Wychodząc od podejścia z zakresu antropologii kulturowej, można wskazać tu na relacje, jakie zachodziły w przeszłości i zachodzą współcześnie w odniesieniu do relacji między człowiekiem a jego uwarunkowaniami przestrzennymi. Nawiązując do prac Jeana Gebsera, można wskazać na proces ewolucyjny, który miał miejsce w przypadku stosunku człowieka do przestrzeni¹. W ujęciu tego autora w swej

¹ Jean Gebser w swych pracach o profilu antropologicznym nawiązywał do ewolucyjnego ujęcia rozwoju świadomości ludzkiej, która w swym wymiarze strukturalnym przyjmowała w trakcie tego procesu różnorodne postaci. J. Gebser, *Ursprung und Gegenwart. Erster Teil. Die Fundamente der aperspektivischen Welt. Beitrag zu einer Geschichte der Bewusstwerdung*. Gesamtausgabe. Bd.2. Novalis Verlag, Basel, 1963.

początkowej – znanej nam – formie egzystencjalnej człowiek był integralną częścią przestrzeni pojmowanej jako całość – bytu naturalnego (natury). Ta identyfikacja oznaczała brak możliwości dystansu w stosunku do przestrzeni. Tym samym człowieka można określić w tym stadium jego rozwoju jako *homo naturalis*. Dopiero z czasem zaczęło dochodzić do stopniowego dystansowania się człowieka od środowiska naturalnego. Temu procesowi usamodzielniania się towarzyszyły zmiany znajdujące swój wyraz w postaci rodzącej się i rozwijającej świadomości przedmiotowej, a więc zdolność do odróżniania siebie od świata zewnętrznego. Na poszczególnych etapach rozwojowych świadomości, które Gebser nazywa *archaiczną*, *magiczną*, *mityczną* i *intelektualną*, tworzyły się podstawy zdolności człowieka do określania stosunku do świata zewnętrznego. To pozwoliło z czasem na podjęcie świadomego działania mającego na celu jego kształtowanie.

Oznacza to, że zmieniał się także stosunek człowieka do przestrzeni. Od stanu, w którym był on jej integralną częścią, od której nie był w stanie się odróżnić, po abstrakcyjne ujmowanie przestrzeni, adekwatne do stanu świadomości intelektualnej. We wcześniejszych stadiach rozwoju, zwłaszcza na poziomie świadomości magicznej i *świadomości mitycznej*, przestrzeń posiadała charakter ożywiony, zarówno w wymiarze ziemskim, jak i kosmicznym. Była ona w specyficzny sposób postrzegana i przeżywana. Jeszcze w filozofii presokratejskiej znajdujemy tego typu pojmowanie przestrzeni, które wskazuje na owo do pewnego stopnia przedintelektualne podejście. Przykładowo pojęcie *bezkresu* (*απειρον*), jakie pojawia się u jońskiego filozofa przyrody Anaksymandra, nosi owo odniesienie do kosmicznego wymiaru przestrzennego, niedookreślonego, będącego podstawą wyłaniania się porządku rzeczy. Chodzi więc w tym przypadku o wskazanie na ową relację między chaosem i kosmosem, a więc stanem, w którym to, co przestrzenne, staje się wyrazem ładu (czyli z grecka kosmosem). Tego typu podejście można znaleźć także w wielu przekazach mitycznych oraz w ujęciu religijnym, odwołując się do tradycji judaistycznej. W tej ostatniej pojawia się jakże znamienne określenie odnoszące się do pierwotnej przestrzeni przedstawione w Księdze Genezis, Pięcioksięgu Mojżeszowego. Pierwszy werset tejże księgi zawiera następujące stwierdzenie: „Na początku Bóg stworzył niebo i ziemię. A ziemia była ciemna i bezkształtna...”². A więc pierwotna przestrzeń odnosząca się do ziemi jest ujmowana jako bezkształtna. Występuje w tym przypadku odwołanie się do pierwotnego chaosu, który dopiero będzie podlegał dziełu stwórczemu Boga³.

Owo pojęcie chaosu jest w antycznych wyobrażeniach traktowane jako bezosobowa przestrzeń. Posiada ona zazwyczaj negatywne konotacje. Można spotkać się

² Biblia, Brytyjskie i Zagraniczne Towarzystwo Biblijne, Warszawa.

³ W tradycji judaistycznej na ogół neguje się odwołanie do pierwotnego chaosu. Koncepcja *creatio ex nihilo* ze swej istoty odrzuca interpretację biblijną dopuszczającą pojęcie chaosu jako stanu pierwotnego. Por. G. Sholem, *Stworzenie z niczego i autoredukcja Boga*, [w:] G. Sholem, *Judaizm – parę głównych pojęć*, przełożył J. Zychowicz, Inter Esse. Kraków, 2001, s. 70-115.

z podejściem zakładającym, że chaos jest przestrzenią wypełnioną istotami demonicznymi, oddziałującymi negatywnie na proces rozwoju świata. Kosmos przeciwnie, staje się synonimem ładu, porządku, zapewnia właściwy rozwój. W greckiej filozofii przyrody to właśnie kosmos wyłania się z przeciwieństw panujących w świecie żywiołów. U podstaw wszechrzeczy w ujęciu Heraklita z Efezu leży pierwiastek racjonalny – logos (λογος) odpowiedzialny za harmonię wszechświata.

Tak więc mamy w tym przypadku do czynienia z wzajemnie traktowanymi pojęciami odnoszącymi się do przestrzeni, zawierającymi elementy mityczne i racjonalne. Z czasem przewaga tych ostatnich zacznie na gruncie filozofii, a także nauki dominować. Jednak przez długi okres rozwoju myśli europejskiej te dwa podejścia będą często występować obok siebie. W okresie średniowiecznym, ale także nowożytnym, nadal można będzie spotkać się z pojęciem przestrzeni zawierającym konotacje mityczne.

W okresie greckiego antyku pojawia się także geografia (*geografica*) pojmowana w kategoriach racjonalnych, a odnosząca się do opisu rzeczywistości naturalnej, a więc przestrzeni, która zaczyna podlegać kategoryzacji. Wyobrażenia antyczne dotyczące przestrzeni naturalnej pozostają z jednej strony ograniczone (do świata poznanego), a z drugiej strony są także znaczone nadal elementami mitycznymi⁴. Ten stan rzeczy trwa nadal na dalszych etapach rozwoju kultury europejskiej, przejawiając się w różnorodnych formach.

Wraz z rozwojem kultury intelektualnej zaczął pojawiać się coraz bardziej widoczny proces polegający na ujmowaniu przestrzeni z punktu widzenia kategorii abstrakcyjnych, a więc separujących ją od czynników wyobrazeniowych, w tym także o podłożu mitycznym. Daje się to wyraźnie zaobserwować w kulturze antycznej Grecji. Arystoteles jest tym, który ujmuje pojęcie przestrzeni z punktu widzenia kryteriów czysto abstrakcyjnych. Jego definicja przestrzeni posiada odwołanie do stosunków ilościowych oraz miejsca. Píše on: „[...] także bowiem czas i ruch bywają nazywane ilościami i ciągłościami ze względu na podzielność rzeczy, których są atrybutami. Mam na myśli nie to, co się porusza, lecz przestrzeń, którą przebiegło. Skoro bowiem przestrzeń jest ilością, to także i ruch jest ilością, a skoro ruch jest ilością, to również ilością jest czas”⁵. Jest to więc ujęcie jednoznacznie abstrakcyjne. Przestrzeń jest w tym przypadku określana jako kategoria o wymiarze ilościowym odnosząca się do konkretnego miejsca, w którym występują ciała. To ujęcie opiera

⁴ Wyobrażenia o charakterze mitycznym dotyczące przestrzeni (krain, światów, zaświatów) są w kulturze ludzkiej szczególnie bogate. Przybierały one w ciągu dziejów ludzkich różnorodne formy, Por. *Leksykon. Zaświaty i krainy mityczne*, redakcja Małgorzata Sacha-Piekło, Wydawnictwo Znak, Kraków 1999.

⁵ Arystoteles, *Metafizyka*, przełożył K. Leśniak, PWN, Warszawa, 1983, s. 129-130.

się o założenie materialności substancji cielesnej. Przestrzeń odnosi się więc do wymiaru materialnego⁶.

Dalszy rozwój koncepcji intelektualnych opartych o założenia myślenia abstrakcyjnego znajdował swe odzwierciedlenie w epoce średniowiecznej i nowożytnej. Scholastyczne ujęcie przestrzeni, mające swój wyraz w myśli Akwinaty, oparte było w dużym stopniu na tradycji arystotelesowskiej. Przy czym w koncepcji tomistycznej przestrzeń, odnosząca się w swych założeniach do wymiaru materialnego, pozbawiona jest atrybutów bezwzględnej samodzielności. Jest bowiem traktowana jako efekt twórczy Boga. Tym samym problem skończoności lub nieskończoności przestrzeni jest ujmowany w odniesieniu do skończoności lub nieskończoności wszechświata⁷.

W okresie nowożytnym nastąpił zdecydowany zwrot w kierunku ujmowania przestrzeni w kategoriach abstrakcyjnych. Dualizm kartezjański w sposób jednoznaczny rozgraniczył sfery świadomości i przestrzeni. Ta ostatnia została uznana za rozciągłą w przeciwieństwie do świadomości uznanej za bezwymiarową⁸. Paralelizm psychofizyczny będący wynikiem tego założenia rozdzielał w sposób radykalny, bez możliwości znalezienia styczności, duszę i ciało. Konsekwencje dualizmu kartezjańskiego posiadały szczególne znaczenie dla dalszego umacniania się przekonania o rozdzielności sfery myślowej od rzeczywistości materialnej.

Tendencje empiryczne w filozofii europejskiej prowadziły ze swej strony do uznania prymatu matematyki w badaniach naukowych. W tym ujęciu przestrzeń została poddana przede wszystkim kategoriom abstrakcyjnym, zgodnym z przyjętym paradygmatem matematyki. Matematyzacja natury, w tym także przestrzeni, oznaczała przyjęcie zasady traktowania jej z punktu widzenia kryteriów czysto formalnych.

Galileusz był tym nowożytnym myślicielem, dla którego postulat matematyzacji nauki stał się naczelnym. Jedynym możliwym z punktu widzenia poprawności naukowej podejściem jest uznanie paradygmatu ilościowego za wyłącznie słuszny z punktu widzenia założeń metodologicznych. Tak więc założył on program kwantyfikacji natury. Kontynuacja podejścia Galileusza znalazła swe dalsze rozwinięcie w fizyce Izaaka Newtona, która torowała drogę do budowy mechanistycznego modelu wszechświata. Efektem tego podejścia, które za punkt wyjścia przyjmowało podstawy empiryczne, stało się przeświadczenie o konieczności przedstawiania wyników badań w postaci modelu ilościowego (kwantyfikacja). Z czasem zaczęto dochodzić do wniosku, że inne podejście nie posiada walorów naukowych i nie może być uznawane za sprawdzalne

⁶ Chodzi w tym przypadku o powierzchnię ciała materialnego ujmowanego jako miejsce lub miejsca, których modus egzystencji pozostaje nieporuszony.

⁷ W założeniach tomistycznych akt twórczy dokonuje się w czasie, a więc przestrzeń posiada też atrybuty związane z istnieniem w czasie.

⁸ Kartezjusz wyróżnił dwie substancje, *res cogitans* – myślącą, charakteryzującą się brakiem przestrzenności, będącą niematerialną, oraz *res extensa* – rozciągłą, posiadającą charakter materialny, której przypisywał także cechy przestrzenności.

i słuszne z punktu widzenia wymogów naukowych. Metafizyka została zanegowana jako zbędna dyscyplina, niesłużąca postępowi naukowemu.

Okres oświeceniowy, a następnie rozwój i dominacja pozytywizmu oraz scjentyzmu, doprowadził do zdecydowanej akceptacji w nauce paradygmatu nawiązującego do postulatów kwantyfikacji danych uzyskiwanych na drodze empirycznej. Tym samym nastąpiła także jednoznaczna eliminacja znaczenia celowości w naturze. Podejście teleologiczne w odniesieniu do natury zostało zanegowane jako niemożliwe do przyjęcia z uwagi na brak możliwości jego naukowej akceptacji. Pozostało pojęciem znajdującym się poza sferą nauki⁹.

Rozwój nauk ścisłych w dwudziestym stuleciu pogłębił znaczenie ujęcia formalnego, opartego o potrzebę kwantyfikacji, wprowadzając jednak nowe podejście do analizy samej natury. Wiązało się to przede wszystkim z postępowaniem na drodze badań w dziedzinie fizyki i zastosowaniu teorii kwantowej. Nie zmieniło to jednak w zasadniczy sposób ujmowania rzeczywistości naturalnej (przyrodniczej) jako pozbawionej atrybutów teleologicznych, a więc tym samym metafizycznych.

Tak więc na gruncie rozwijających się nauk przyrodniczych nastąpił proces całkowitego oderwania pojęcia przestrzeni od sfery subiektywnej (przeżyć) na rzecz jej zobiektywizowanego, ilościowego ujmowania, zgodnie z postulatem matematyzacji nauki. Tym samym inne ujęcia pozostają poza paradygmatem naukowym i nie są traktowane jako te, które mogą posiadać uprawomocnienie dla formułowania sądów o charakterze naukowym¹⁰.

Pojęcie przestrzeni w odniesieniu do nauk humanistycznych, w tym głównie społecznych, jest stosowane w innym ujęciu niż w naukach ścisłych, które na skutek procesu emancypacyjnego z pierwotnego wspólnego źródła filozoficznego uległy zdecydowanemu nastawieniu formalistycznemu. W naukach społecznych pojęcie przestrzeni można ujmować na dwóch podstawowych płaszczyznach. Pierwsza dotyczy *przestrzeni naturalnej*. Odnosi się do naturalnego ukształtowania ziemi, a więc do podziału na lądy, oceany, morza, a następnie coraz bardziej szczegółowych podziałów dotyczących ukształtowania terenu, zlewisk wodnych itp. Tego rodzaju podziały stały się efektem nauk geograficznych osiąganym stopniowo w miarę postępującego procesu coraz dokładniejszego poznawania ziemi oraz możliwości

⁹ Nie oznacza to, że brakowało stanowisk, które podejmowały krytykę scjentyzmu i redukcjonizmu na gruncie filozoficznym. Filozofowie tacy jak Henri Bergson, w dwudziestym stuleciu podejmowali krytykę tego typu postaw, optując na rzecz budowy nowej metafizyki. Twórca fenomenologii Edmund Husserl z kolei, pozostając na stanowisku pojmowania filozofii jako wiedzy ścisłej, dokonał krytyki postępującego od czasów nowożytnych procesu kwantyfikacji wiedzy, wskazując, że to właśnie ów proces stał się przyczyną kryzysu, w jakim znalazła się nauka europejska w wieku dwudziestym.

¹⁰ Natomiast wraz z rozwojem matematyki i fizyki problematyka przestrzeni zaczęła być ujmowana w oparciu o nowe paradygmaty, wraz z wprowadzaniem geometrii typu nieeuklidesowego, a także koncepcji związanych przykładowo z pojęciami przestrzeni Minkowskiego czy Hilberta oraz teorii względności.

przedstawienia wyników badań w postaci coraz precyzyjniejszych form. Jest to więc efekt ludzkiej działalności poznawczej, opartej o tworzone i rozwijane odpowiednie metody używane do rozszerzania wiedzy dotyczącej *przestrzeni naturalnej*. Jest ona ujmowana jako realnie istniejąca, materialna, posiada trójwymiarowy charakter i jest uznawana za naturalne środowisko ludzkie. *Przestrzeń naturalna* w swej formie ontycznej posiada względnie stały charakter, z uwagi na czasokres zmian w niej zachodzących, niewspółmiernych w stosunku do czasu historycznego.

Drugie ujęcie odnosi się do *przestrzeni symbolicznej* związanej z nadawaniem jej atrybutów aksjologicznych¹¹. Oznacza to, że dana przestrzeń jest ujmowana w charakterze zmiennym, dynamicznym. Dynamika ta odnosi się do okresów cywilizacyjnych i wykazuje tendencje do ekspandowania, względnie cofania się (ograniczania). Procesy te związane są ze sposobem istnienia *przestrzeni symbolicznej*. Jest ona efektem oddziaływania czynnika ludzkiego w powiązaniu z konkretnymi warunkami jego bytowania (naturalnymi warunkami). Zbiorowości ludzkie zajmujące konkretne obszary geograficzne (*przestrzeń naturalną*) wchodzi w złożony system interakcji ze swym naturalnym środowiskiem, podlegając w określony sposób jego wpływowi. Z drugiej jednak strony są podmiotami (zbiorowymi) mającymi zdolność do tworzenia określonego systemu wartości, posiadającego wymiar symboliczny wykraczający poza rzeczywistość naturalną. Dochodzi w tym przypadku do powstawania i rozwijania się *przestrzeni symbolicznej*. Uzyskuje ona status samodzielny w tym znaczeniu, że reguluje warunki egzystencjalne danej zbiorowości, nadając jej jednocześnie odpowiednie cechy autonomiczne. *Przestrzeń symboliczna* może więc pełnić funkcje regulacyjne w stosunku do danej społeczności, przejawiające się w sposobie jej egzystencji oraz zdolności do tworzenia podstaw do autonomicznej kultury.

Zdolność do ekspandowania *przestrzeni symbolicznej* oznacza możliwość jej oddziaływania na inne społeczności i powodowanie odpowiednich zmian. Może to dokonywać się niekoniecznie w wyniku bezpośredniego przemieszczania się danej społeczności w *przestrzeni naturalnej*, ale być związane ze sferą *przestrzeni symbolicznej*. Może to jednak być także efektem przemieszczania się w *przestrzeni naturalnej*. Może mieć miejsce w przypadkach nomadyzmu czy podbojów. W takich warunkach przemieszczaniu się grup etnicznych, ludów czy narodów towarzyszyć może przenoszenie także danego systemu wartości, który może następnie być zaszczipiany wśród ludów podbitych, wypierając ich autonomiczny system wartości. Może także dochodzić do procesu odwrotnego, w którym nomadowie, względnie najeźdźcy, przyswajają z czasem system wartości obszarów nowego osiedlenia, względnie będącego wynikiem podboju. Wskazuje to na wzajemne oddziaływanie

¹¹ *Przestrzeń symboliczna* może być także nazywana *przestrzenią kulturalną*, a także *przestrzenią idealną* z uwagi na swój status ontyczny różniący jej sposób istnienia od *przestrzeni naturalnej*.

odmiennych przestrzeni symbolicznych, które zarówno na poziomie materialnym, jak i aksjologicznym wykazują zdolność do adaptowania, względnie odrzucania systemów wartości, które nie są związane z pierwotną *przestrzenią symboliczną*.

Oddziaływanie na siebie odmiennych *przestrzeni symbolicznych* dokonuje się w czasie. Stąd nosi ono wymiar historyczny. Jego materialną podstawą jest zaś *przestrzeń naturalna*. W przypadku *przestrzeni symbolicznej* czas posiada dające się uchwycić znaczenie. To, co w niej zachodzi, wydarza się, czego ona staje się wyrazem, nosi charakter procesowy, rozgrywający się w czasie. Stąd w tym przypadku historyczność staje się jej podstawowym atrybutem. Wartości mogą posiadać ponadczasowy charakter, ale ich obecność w życiu społecznym sprowadza je do wymiaru czasowego. Przemieszczanie się (zmiana miejsca) dokonuje się w wymiarze materialnym. Zmiany zachodzące w sferze wartości posiadają odrębny status ontologiczny.

Analizy o charakterze historycznym idą w dwóch kierunkach. Jeden z nich to przede wszystkim dążenie do docierania do empirycznie sprawdzalnych faktów. Posiadają one materialny charakter w postaci zachowanych konkretnych przedmiotów należących do przeszłości, a mających swe znaczenie z punktu widzenia kultury materialnej związanej z organizacją życia społecznego¹². Odnosi się to także do zachowanych dokumentów. To one właśnie są podstawowym źródłem do badań historycznych. Drugi z kierunków to interpretacja wydarzeń z przeszłości. Nadawanie im określonego znaczenia i poszukiwanie logicznego powiązania między nimi. A więc poszukiwanie także związków, jakie zachodziły między wydarzeniami rozgrywającymi się w *przestrzeni naturalnej*, i powiązanie ich ze sferą wartości dotyczącą *przestrzeni symbolicznej*. To także wypracowywanie ogólnych teorii z zakresu filozofii historii (historiozofii), których celem jest dokonywanie syntez dziejów i próba typologizacji poszczególnych epok cywilizacyjnych. W tym ostatnim przypadku *przestrzeń symboliczna* uzyskuje swe pierwszoplanowe znaczenie, stając się podstawą formułowania wielkich syntez.

Badania dotyczące *przestrzeni symbolicznej* związane są przede wszystkim z ludzkim wymiarem działalności, zarówno w ujęciu deterministycznym, jak i indeterministycznym. Pierwsze z nich zakłada, że działalność człowieka współuczestniczącego w tworzeniu dziejów jest zdeterminowana przez warunki, w których on działa. Ale te mogą być ujmowane zarówno w kategoriach duchowych, jak i materialnych. Heglizm jako filozofia o wymiarze idealistycznym starał się wykazać prymat sfery duchowej nad procesem dziejowym. Został on w historiozofii heglowskiej określony w sposób zdeterminowany przez prawa rozwoju ducha¹³. Materializm z kolei zakładał prymat

¹² Dotyczy to takich pomników przeszłości jak pozostałości dawnych miast, poszczególne budowle, dzieła sztuki, przedmioty użytku codziennego itp.

¹³ W myśl założeń filozofii heglowskiej duch obiektywny jest tym, który determinuje rozwój pojmowany w kategoriach historycznych. Historia jest więc przejawem ducha obiektywnego.

warunków materialnych dla powstawania i rozwoju ludzkich cywilizacji¹⁴. W obydwu przypadkach dzieje są traktowane w sposób deterministyczny, jako znajdujące się pod bezpośrednim wpływem praw historii.

Koncepcje indeterministyczne z kolei akcentują wpływ podmiotu na otaczające go środowisko. Prawa historii ujmowane są jako względne, nie posiadają bezpośredniego wpływu na bieg wydarzeń. Czynnikiem ludzki jest tym, który posiada decydujące znaczenie dla kształtowania stosunków społecznych i wytyczania kierunków ich rozwoju. Podejście to związane jest z tradycją liberalną, która za prymarną wartość uznaje wolność pojmowaną w kategoriach podmiotowych. Tradycja liberalizmu europejskiego w istotny sposób zaważyła na indeterministycznym pojmowaniu dziejów, widząc w nich przede wszystkim efekt działania podmiotu.

Podejście historyczne jest tym, które w odpowiedni sposób wpływa na proces pojmowania związków, jakie zachodzą w relacjach między *przestrzenią naturalną a przestrzenią symboliczną*, ujmując je zgodnie ze swymi podstawowymi założeniami odnoszącymi się do tezy deterministycznej, względnie indeterministycznej. Włączenie kategorii czasu do refleksji nad przestrzenią wiąże ją z wymiarem społecznym. To, co społeczne, posiada bowiem zdecydowanie charakter czasowy. Historyczność pojawia się wraz z poszukiwaniem źródeł świadomej refleksji nad zmianami zachodzącymi w środowisku ludzkim¹⁵.

Stąd znamienne jest, że istnieje naturalny związek między badaniami o charakterze geograficznym i historycznym. Miejsce i czas są w tym przypadku ujmowane w sposób komplementarny. Istnieje autonomiczność tych dwóch dyscyplin badawczych, ale stosowanie ich łącznie do badania konkretnych procesów społecznych jest traktowane jako w pełni uzasadnione.

Analizując dalsze znaczenie pojęcia przestrzeni na gruncie nauk społecznych, w tym także o charakterze religioznawczym, należy niewątpliwie odnieść się także do pojęcia *przestrzeni sakralnej*. W tym przypadku występuje także określona relacja między przestrzenią pojmowaną w kategoriach materialnych (rozciągłości) a nadawaniem jej sakralnego znaczenia (uświęcanie). Z antropologicznego punktu widzenia w przeszłości występowała jedność przestrzeni materialnej i sakralnej, przede wszystkim odwołując się do koncepcji Jeana Gebsera na poziomie świadomości magicznej, a zwłaszcza mitycznej. Sytuacja ta zaczęła ulegać zmianie wraz z upowszechnianiem się świadomości intelektualnej i podejścia, które ujmowało

¹⁴ Wywodzący się z tradycji heglowskiej materializm dialektyczny K. Marksa zakładał pojmowanie dziejów jako efekt zmian zachodzących w sferze materialnej (w stosunkach produkcji).

¹⁵ Prehistoria dotyczy wcześniejszych okresów (a więc też jednostek czasowych), w terminologii Jeana Gebsera nazywanych strukturami archaicznymi i magicznymi, w których brakuje elementów świadomego przeżywania czasu. Prehistoria zajmuje się tymi okresami, które pozbawione są źródeł pisanych, a jedynym sposobem na poszukiwanie wiedzy o sposobie życia ludzi są pozostałości kultury materialnej.

kategorii przestrzeni w ujęciu abstrakcyjnym. Z uwagi na różnorodność wierzeń religijnych sakralizacja przestrzeni przyjmowała w ciągu rozwoju historycznego wiele postaci¹⁶. Wiąże się to z traktowaniem przestrzeni sakralnej w wymiarze lokalnym lub uniwersalnym. W pierwszym przypadku dotyczy to konkretnych miejsc¹⁷. Z uwagi na ich sakralny charakter odgrywają one specyficzną rolę, stając się miejscami szczególnymi w danej kulturze. W drugim przypadku dotyczy to sakralizacji całego kosmosu, ujmowanego w całościowym wymiarze. Jest on niejednokrotnie konfrontowany z przestrzenią świecką pozbawioną atrybutów sakralnych¹⁸. Sakralna przestrzeń odgrywała znaczącą rolę w rozwoju kultury ludzkiej, w tym kultury europejskiej. Nadal pojęcia związane z przestrzenią sakralną są obecne na poziomie kultur lokalnych, narodowych, a także w szerszym wymiarze odnoszącym się do wielkich formacji kulturalnych.

Istnieje ponadto pojęcie *geografii sakralnej*, która pełni szczególne funkcje w postaci symbolicznego nadawania znaczenia danej przestrzeni lub konkretnemu miejscu. Podstawą pojęć i wyobrażeń z zakresu *geografii sakralnej* jest *przestrzeń symboliczna*. To właśnie ona posiada zasadnicze znaczenie dla tworzenia się i powstawania pojęć, które znajdują swe odzwierciedlenie w postaci procesu sakralizacji. Aleksander Dugin, który posługuje się współcześnie w swych pracach pojęciem *geografii sakralnej*, zwraca uwagę na proces tworzenia się wyobrażeń odnoszących się do sakralizacji przestrzeni. Dotyczą one – jego zdaniem – powstających i rozwijających się stereotypów o charakterze psychicznym, dotyczących danej zbiorowości ludzkiej. Posiadają one swój bezpośredni związek ze sferą zbiorowej nieświadomości¹⁹. W wyniku spontanicznych aktów uzewnętrzniających owe płaszczyzny tego co nieświadome, powstają i rozwijają się formy wyobrazeniowe dotyczące sakralizacji przestrzennej²⁰. Nie posiadają one bezpośredniego związku z realnymi formami występującymi w geografii fizycznej, ale stają się irracjonalnymi formami egzystującymi w świadomości zbiorowej. W *geografii sakralnej* przestrzeń posiada intencjonalny charakter odwołujący się do własnej, niezależnej zawartości znaczeniowej. Jest to istotne dla funkcjonowania w świadomości zbiorowej odpowiednich stereotypów,

¹⁶ Problematykę sakralizacji przestrzeni omawia m.in. praca: M. Eliade, *Obrazy i symbole. Szkice o symbolizmie magiczno-religijnym*, PWN, Warszawa 1998.

¹⁷ Jest to dające się wyodrębnić *τοπος* – miejsce, któremu przypisuje się charakter sakralny. A więc konkretna góra, gaj, rzeka itp.

¹⁸ W antycznych mitach sakralizacja kosmosu odgrywała szczególnie istotną rolę, ujmowana w kategorii hierofanii, a więc objawiającej się świętości przeciwstawianej porządkowi profanicznemu, a więc posiadającemu cechy świeckie.

¹⁹ A. Dugin, *Sakralnia geografia*, [w:] *Absolutnaia Rodina, Izdatielstwo Arktogeia*, Moskwa, 1999, s. 575-673.

²⁰ Przykładowo, kontynent Azja może posiadać autonomiczny sposób istnienia, odmienny od tego, który posiada bezpośredni związek z realiami czysto fizycznymi.

które posiadają swój wpływ na postawy i zachowania ludzkiej zbiorowości, a przede wszystkim na uznawany system wartości.

Odmienne ujmowane pojęcia przestrzeni w ciągu rozwoju cywilizacji europejskiej wpływało w różnych epokach na jej specyficzne rozumienie, a także stosowanie zarówno w potocznym używaniu, jak też na gruncie refleksji teoretycznej²¹. Począwszy od epoki oświecenia, a następnie dominacji paradygmatu pozytywistyczno-scjentystycznego, nastąpiło charakterystyczne przesunięcie w podejściu do pojęcia przestrzeni, zgodne z jego ogólnymi założeniami metodologicznymi oraz stosowaniem w badaniach naukowych (głównie na gruncie nauk ścisłych).

Przeźren jako kategoria geopolityczna

Powstanie i rozwój myśli geopolitycznej na przełomie dziewiętnastego i dwudziestego stulecia dokonywało się więc w specyficznych warunkach znaczonej z jednej strony ogólną europejską tradycją cywilizacyjną, z drugiej zaś obowiązującym paradygmatem opartym głównie o założenia materialistyczne, nawiązującym do założeń pozytywistyczno-scjentystycznych. Stąd też u autorów europejskich podejmujących zagadnienia geopolityczne wyraźnie można zauważyć wpływy ówczesnego uznawanego za właściwe stanowiska naukowego i obowiązującego w szerokim tego słowa rozumieniu światopoglądu naukowego. Charakterystyczne jest, że pierwsi współcześni adepci myśli geopolitycznej wyrastali głównie ze środowisk szeroko rozumianych nauk przyrodniczych. Byli oni najczęściej tymi, którzy torowali drogę do wyodrębniania się samodzielnych dyscyplin badawczych, dążąc do nowego ich traktowania z punktu widzenia metodologicznego i nadawania statusu akademickiego. Niewątpliwie owo podejście, charakterystyczne dla nauk przyrodniczych, było tym, które wpływało na prowadzone przez nich badania.

Nauki geograficzne stały się niewątpliwie istotnym elementem w formułowaniu wniosków posiadających znaczenie dla formowania się paradygmatu geopolitycznego. Przy czym nie traktowano jednak geografii jako wyłącznej dziedziny naukowej, na podstawie której można by stworzyć podstawy metodologiczne dla badań typu geopolitycznego. Sięgano również do takich dziedzin jak historia, etnografia, nauki biologiczne czy też antropologia. Wyraźnie zaznaczały się także wpływy darwinizmu, w tym także w jego społecznej wersji²².

²¹ Należy przy tym zauważyć, że pojęcie przestrzeni jest odmiennie ujmowane na gruncie różnych kultur. Stąd też nie można absolutyzować tradycji europejskiej. W innych kulturach to, co dotyczy przestrzeni, bywało bowiem i jest po dziś dzień wyrażane w autonomiczny sposób, odmienny od europejskiego. Natomiast z uwagi na dominację, począwszy od epoki nowożytnej, nauki europejskiej, nastąpiło zasadnicze umocnienie jej paradygmatu w skali globalnej.

²² Darwinizm społeczny podejmował próbę przekładania koncepcji darwinowskiej odnoszącej się do płaszczyzny biologicznej na sfery życia społecznego. Przykładem tego typu ujęcia mogą być poglądy

Znajduje to także swój wyraz w podejściu ewolucyjnym, które niewątpliwie jest widoczne w początkowym okresie formowania się współczesnej myśli geopolitycznej. Ewolucjonizm, w jego ujęciu społecznym, był też tym kierunkiem, który wyraźniej zaznaczył się nie tylko w naukach biologicznych, lecz także społecznych²³. Łączenie elementów darwinizmu, a więc ujęcia opartego o przesłanki biologiczne, z interpretacją procesów społecznych, ale także instytucji życia zbiorowego z podejściem organicystycznym.

Na tym tle, jeżeli weźmie się pod uwagę prace Friedricha Ratzela, to wyraźnie uwidacznia się owo podejście organicystyczne. Charakterystyczne jest, że w swych badaniach niemiecki uczony odwoływał się do nauk biologicznych, a konkretnie także do zoologii²⁴. To organicystyczne podejście znajduje swe bezpośrednie odbicie w koncepcji państwa Ratzela. Ujmuje je on właśnie z perspektywy organicystycznej. Państwo jest dla niego organizmem biologicznym. Natomiast jego odniesienie do przestrzeni posiada istotne znaczenie z punktu widzenia rozgraniczenia dwóch pojęć, którymi się w tym przypadku posługuje. Dotyczy to z jednej strony pojęcia przestrzeni (*der Raum*), a z drugiej położenia (*die Lage*). Przyjmując tego rodzaju podział, Ratzel stara się wyjaśniać procesy polityczne jako efekt zajmowania przez państwo określonego miejsca w danej przestrzeni. Pozycja ta ulega zmianie. Dotyczy to też granic, które również podlegają zmianom, także z uwagi na ich niejednorodny charakter (granice polityczne, gospodarcze, etniczne). Istotne staje się odpowiednie pojmowanie przestrzeni (*der Raumsinn*), co wiąże się z nadawaniem jej odpowiedniego znaczenia (*sensu*). Przy czym w tym przypadku pojawiają się także elementy historyczności. Procesy społeczne dokonują się w czasie. *Sens* przestrzenny pojawia się właśnie przez oddziaływanie czynników tradycji zawartych w uwzględnianiu przeszłości. Każda tradycja, w tym także narodowa, ukształtowana jest historycznie.

Koncepcja Ratzela wychodzi jednak poza czysto teoretyczne ujęcie posiadające swe odniesienie do nauk przyrodniczych. Podejmuje on także analizę typu politycznego, odnoszącą się do współczesnej mu epoki, starając się wskazać na konsekwencje, jakie wynikają ze stosowania jego podejścia teoretycznego do praktyki politycznej²⁵.

Ludwika Gumplowicza, uważanego za jednego z głównych reprezentantów darwinizmu społecznego, zawierającego także elementy podejścia rasistowskiego.

²³ Brytyjski filozof Herbert Spencer wyraźnie akcentował znaczenie myśli ewolucjonistycznej dla interpretowania zagadnień filozoficznych (zwłaszcza w teorii poznania), ale także dotyczących procesów społecznych.

²⁴ Tego typu związki wyraźnie występują w jego pracy, *Die Anthropogeographie* (dwa tomy wydane w latach 1882-1891) oraz w *Volkerkunde* (trzy tomy wydane w latach 1885-1888). Odwołuje się m.in. do niemieckiego zoologa Moritza Wagnera i jego teorii migracji w świecie zwierząt, wykorzystując je do badań dotyczących świata ludzkiego.

²⁵ Swe poglądy dotyczące związków, jakie zachodzą między środowiskiem (naturalnym, geograficznym) a procesami politycznym zawarł F. Ratzel w pracy *Politische Geographie*, opublikowanej w 1897 roku.

Odnosi się to także do polityki niemieckiej jego czasów. Dotyczy m.in. tak istotnych zagadnień z punktu widzenia ówczesnych Niemiec, jakim była polityka kolonialna²⁶.

W przypadku podejścia Ratzela uwidacznia się jego naturalny (przyrodniczy) aspekt w analizie procesów zachodzących w przestrzeni. Nie można jednak poglądów niemieckiego uczonego traktować w kategoriach prostego determinizmu geograficzno-biologicznego. Relacja między człowiekiem a naturą nosi jednak charakter teleologiczny, a więc zawiera określony kierunek rozwoju, zmierza ku określonemu celowi. Nie jest to więc model pozbawiony czynnika racjonalnego. Dzieje nie są prostym procesem mechanicznym czy biologicznym. Owo pojęcie sensu przestrzennego nadaje poglądom Ratzela charakterystycznego zabarwienia.

Uważany za czołową postać w budowaniu współczesnego paradygmatu geopolityki, Halford Mckinder, w swym podejściu badawczym jest niewątpliwie również silnie związany ze swą epoką i jej wpływem na formułowanie swych poglądów. Także on w dużym stopniu opiera się o założenia leżące u podstaw nauk przyrodniczych, łącząc je ze swą koncepcją procesów politycznych. W swym jakże często cytowanym wystąpieniu na posiedzeniu Królewskiego Towarzystwa Geograficznego 15 stycznia 1904 roku, którego tekst został następnie opublikowany w angielskim periodyku „Geographical Journal”, formułuje następującą tezę: „Moim celem nie będzie dyskusja nad wpływem tych czy innych rodzajów cech, ani też badania nad lokalną geografją, lecz raczej wyeksponowanie historii człowieka, jako składnika życia światowego organizmu. Przyznaję, że doszedłem tylko do jednego aspektu prawdy i nie zamierzam skłaniać się ku przesadnemu materializmowi. To człowiek, a nie przyroda, zapoczątkowuje (pewne procesy historyczne), lecz natura w znacznej mierze je kontroluje. Interesuje mnie bardziej ogólna prawidłowość geograficzna niż proces historii powszechnej”²⁷.

Uwidacznia się w tej wypowiedzi Mckindera wyraźne uwypuklenie znaczenia przestrzeni, pojmowanej w kategoriach naturalnych, jako tego czynnika, który determinuje procesy polityczno-społeczne zachodzące w wymiarze historycznym. Z tym jednak, że autor *Geograficznej osi historii* łagodzi swe stanowisko, wskazując na aspekt ludzki jako ten, który musi być uwzględniany przy analizie procesów historycznych rozgrywających się w określonych uwarunkowaniach przestrzennych. W jego innych pracach determinizm przestrzenny znajduje swój bardziej zdecydowany wyraz. Można to odnieść do jego koncepcji thallasokracji i tellurokracji jako dwóch modeli systemów politycznych wyrastających z konkretnych uwarunkowań przestrzennych. Tym samym dane modele polityczne, demokratyczne lub autorytarne

²⁶ Konkretnym wnioskiem postulowanym przez F. Ratzela była potrzeba rozbudowy floty niemieckiej, aby tym samym umożliwić realizację planów wychodzenia Niemiec poza obszar europejski.

²⁷ H. McKinder, *Geograficzna oś historii*, opr. R. Potocki, przeł. M. Radoszko, M. Szymuś, Częstochowa 2009, s. 17.

są warunkowane przez podstawowe kategorie geopolityczne, jakimi są przestrzeń lądowa lub morska.

Warto także zwrócić uwagę na poglądy szwedzkiego geopolityka Rudolfa Kjellena. W jego ujęciu również występują elementy charakterystyczne dla podejścia organicystycznego w odniesieniu do państwa i procesów politycznych. Znajduje to swe zastosowanie do budowanej przez Kjellena typologii badawczej dotyczącej samego państwa, ujmowanego wyraźnie w kategoriach przestrzennych. Otóż zakłada on potrzebę stworzenia nowego instrumentarium badawczego pozwalającego na pogłębione – jego zdaniem – zgodne z ujęciem geopolitycznym rozpoznanie istoty funkcjonowania państwa i procesów politycznych. Stąd też pojawiają się w jego ujęciu trzy dziedziny badań, które powinny być stosowane w paradygmacie geopolitycznym. Są to *topopolityka*, *morfopolityka* i *fizjopolityka*. Pierwszy z tych terminów za podstawę analityczną przyjmuje położenie państwa. Oznacza ono usytuowanie przestrzenne w stosunku do innych podmiotów (państw). To zaś jest kluczem do właściwego ujmowania relacji między państwami²⁸. Pojęcie *morfopolityka* odnosi się do formy państwa z punktu widzenia jego przestrzennego kształtu. Przestrzeń polityczna jest zamknięta przez określone granice, które nadają danemu państwu jego kształt. Graniczenie w znaczeniu politycznym jest najczęściej wynikiem skomplikowanego procesu, charakterystycznego dla historycznych zmian i przekształceń. Według Kjellena kolista forma przestrzenna jest najbardziej korzystna z punktu widzenia pozycji państwa w stosunkach międzynarodowych. Wreszcie *fizjopolityka* to aspekty fizyczne (naturalne) dotyczące danego państwa, w tym także jego rozmiary (obszar)²⁹.

Powyższe aspekty w rozumieniu Kjellena powinny stać się podstawą analizy geopolitycznej. Pozwolą one na wydobycie wszystkich tych uwarunkowań, które leżą u podstaw funkcjonowania państwa, i określenie jego pozycji międzynarodowej. W jego ujęciu można stworzyć odpowiednią typologię państw, która może być użyteczna dla konkretnych analiz, a która stara się w jeszcze bardziej dokładny sposób określić ich potencjalną pozycję międzynarodową. W swych konkretnych analizach dotyczących procesów politycznych zachodzących zwłaszcza w Europie, Kjellen w zdecydowany sposób opowiadał się za nadaniem istotnego znaczenia Europie Środkowej, optując jednocześnie za podejściem germanocentrycznym. Sądził, że to właśnie przestrzeń środkowoeuropejska posiada istotne znaczenie dla przyszłego układu sił w Europie. Na jej podstawie postulował koncepcję panregionu niemiecko-skandynawskiego sięgającego aż do Bliskiego Wschodu. Stałby się on obszarem o znaczeniu ponadregionalnym w wymiarach politycznym, militarnym i gospodarczym. Jego rdzeniem byłby jednak pierwiastek germański.

²⁸ W koncepcji F. Ratzla pojęcie położenie odgrywa istotną rolę, pozwalając na podejmowanie oceny możliwości działania danego podmiotu politycznego w stosunkach międzynarodowych.

²⁹ Jedną z najbardziej znanych prac R. Kjellena, która uzyskała szczególnie duży rezonans w Niemczech, została opublikowana w 1916 r. – *Staten som lifsform* (Państwo jako forma życiowa).

Biorąc pod uwagę przedstawione podejście trzech autorów uważanych za czołowe postaci w formowaniu europejskiej geopolityki, wypada zwrócić uwagę na wspólne dla nich podejście charakteryzujące się ujmowaniem przestrzeni w kategoriach naturalnych. Wynikało to w dużej mierze z wpływu nauk przyrodniczych, jaki zaznaczył się w ich poglądach. Dalszy rozwój geopolityki europejskiej, ale także amerykańskiej, w dużym stopniu pozostawał pod wpływem tego nastawiania badawczego. Dotyczyło to okresu międzywojnia, a także okresu po drugiej wojnie światowej. Przesłanki o charakterze geopolitycznym służyły do wypracowywania konkretnych celów politycznych realizowanych na arenie międzynarodowej i legły u podstaw szeregu doktryn politycznych. Służyły także do formułowania koncepcji strategicznych, będąc jednym z instrumentów realizacji celów militarnych.

Wymienione powyżej przykłady odnoszące się do koncepcji geopolitycznych budowanych w okresie przełomu dziewiętnastego i dwudziestego stulecia zawierają pojmowanie przestrzeni zgodne z ówczesnym paradygmatem występującym na gruncie nauk geograficznych i przyrodniczych. Wyraźne są w tym ujęciu poglądy odnoszące się do tradycji darwinizmu społecznego, organicyzmu, a także materialistycznego pojmowania dziejów, jakkolwiek to ostatnie podejście bywa nie do końca akceptowane (przykładem może być cytowana powyżej wypowiedź Mckindera). Niewątpliwie te charakterystyczne podstawy metodologiczne i koncepcje badawcze wpływały na rozwój późniejszych koncepcji geopolitycznych formułowanych w dwudziestym wieku.

Wśród francuskich badaczy problematyki strategicznej w drugiej połowie dwudziestego stulecia pojawiły się koncepcje nawiązujące do potrzeby przewartościowania dotychczas występujących założeń w geopolityce. Christian Daudel proponuje wprowadzenie nowych dystynkcji pojęciowych, które miałyby na celu rozszerzenie dotychczasowego spectrum badawczego³⁰. U podstaw tego typu projektu znajduje się pojęcie przestrzeni. W jego ujęciu tradycyjne związki między przestrzenią a ludzką działalnością zawierają się w takich dyscyplinach jak geografia, geopolityka i geostrategia. Refleksja dotycząca przestrzeni dotyka najbardziej istotnych elementów związanych ze sferą życiową. Człowieka można rozpatrywać jako *homo spatialis*. Rozważania francuskiego autora idą jednak dalej. Jego zadaniem jest rozszerzenie dotychczas obowiązujących ujęć teoretycznych.

Współczesny człowiek – zdaniem Dausela – powinien poszukiwać nowego podejścia do wymiaru przestrzennego, w aspekcie bardziej powszechnego i epistemologicznego założenia. Stąd też biorą się jego propozycje wprowadzenia takich dziedzin jak: *geozofia*, *geopraxis* i *geowiedza*. W jego opinii poszerzy to w znaczący sposób dotychczasowy model, charakterystyczny dla badań przestrzennych.

³⁰ Ch. Daudel, *Geographie et Geostrategie*. Les Termes de l'Echange, „Strategie” Nr 50 (1991), s. 31-56.

W rozumieniu francuskiego badacza współczesny człowiek, poznając rzeczywistość w jej przestrzennym wymiarze, w znaczący sposób jest zdolny do zmiany stanu swojej świadomości. Oznacza to możliwość przekraczania dotychczasowego jej stanu. W jego ujęciu *geozofia* to wykroczenie, projektowanie w sferze przestrzennej poza dotychczas uznane paradygmaty. Chodzi w tym przypadku o projekcje myśli, a więc transcendowanie podmiotu poza dotychczas nakreślone ramy ukształtowane historycznie. Nie chodzi w tym przypadku o odrywanie wiedzy intelektualnej od bezpośredniego doświadczenia, opartego o opisywanie postrzeganej rzeczywistości (naturalnej), ale o budowę podstaw badawczych dotyczących relacji przestrzennych opartych o założenia filozoficzne.

Rozwinięciem *geozofii* powinna być *geopraxis* pojmowana jako konkretna dyscyplina badawcza służąca klasyfikacji układów przestrzennych, a więc bezpośrednio nawiązująca do wymiaru naturalnego. Sfera przedmiotowa może jednak posiadać w tym przypadku odniesienie do wymiaru idealnego (przedmiotów myśli). Tu dopiero w wyniku procesu poznawczego dochodzi do nadawania danej przestrzeni naturalnej wymiaru intencjonalnego, związanego ze sferą intelektualną. Pozwala to na dokonywanie podstawowych złożonych, a zarazem subtelnych analiz, które na poziomie funkcjonalnym umożliwiają ustalanie układów przestrzennych w ich wzajemnych uwarunkowaniach. Pozwala to na dokonywanie podstawowych ustaleń odnoszących się do procesów społecznych i politycznych zachodzących w rzeczywistości zewnętrznej, ale mających swe uwarunkowania wynikające z faktu istnienia sfery idealnej, znajdującej swój zasadniczy punkt odniesienia do *homo spatialis*.

Podstawowe zadanie dotyczące *geopraxis* sprowadza się więc do potrzeby znalezienia odpowiedniego *iunctim* między formalnymi modelami, ugruntowanymi intelektualnie, a realiami stosunków społecznych, szczególnie zaś stosunków międzynarodowych. Dotyczy to zdaniem francuskiego autora dwóch podstawowych determinant przestrzennych, równowagi systemowej, względnie chaosu. Oparta o odpowiednie założenia metodologiczne analiza pozwala na wykazanie istoty oraz przebiegu procesów zachodzących w złożonej sieci relacji przestrzennych.

Z kolei *geowiedza* to efekt przyjętych wcześniej założeń. W ujęciu francuskiego autora: „Jest ona efektem podjętych uprzednio założeń o charakterze metodologicznym. Punktem wyjścia jest w tym przypadku powszechność (uniwersalność) wiedzy przestrzennej. Oznacza to, że wykacza ona poza wszelkie ograniczenia wynikające z zakresu przedmiotowego. Dotyczy całości sfery przestrzennej, ujmowanej z założeniami *geozofii* i *geopraxis*. Wspierając się na paradygmacie filozoficznym, uzyskuje swój status ontologiczny, nie jest więc ujęciem szczegółowym. W swojej logice intelektualnej nosi charakter naukowy, pozbawiony dowolności, ale poddany rygorom ścisłego myślenia. Wychodząc z ogólnych założeń i dążąc do zachowania uniwersalności, wspierać się musi na podejściu interdyscyplinarnym, wykorzystując dane pochodzące z poszczególnych dziedzin nauki, nie tracąc jednakowoż swojego

powszechnego charakteru. Celem tak rozumianego podejścia jest wiedza geoprzestrzenna (*geo-spatiale*) rozumiana jako narzędzie badawcze służące prezentacji i eksploracji³¹. Jest to więc próba zbudowania całościowego paradygmatu dotyczącego badań przestrzennych odpowiadających obecnemu stanowi wiedzy, a zarazem nie rezygnujących z tradycji myśli geopolitycznej.

Badania o charakterze geopolitycznym nie mogą być obojętne wobec podstawowego dla ich zakresu przedmiotowego pojęcia przestrzeni. Rozwój współczesnej geopolityki, a więc od przełomu dziewiętnastego i dwudziestego wieku, był w określony sposób obciążony ówczesnym stanem wiedzy oraz panującymi w tym okresie założeniami metodologicznymi, charakterystycznymi dla nauk przyrodniczych. Badania geopolityczne wymagają stałej konfrontacji z aktualnym pojmowaniem pojęcia przestrzeni i w sposób umiejętny posługiwania się nim w analizach zgodnych z podstawowym paradygmatem badawczym geopolityki.

Badania nad bezpieczeństwem w aspekcie paradygmatu geopolitycznego

Rozwijające się dynamicznie badania nad bezpieczeństwem przyjmują różnorodne podstawy metodologiczne. Brakuje aktualnie możliwości wskazania na jednorodną podstawę badawczą, co powoduje, że nie występuje zgodność odnośnie do uznania jednego obowiązującego paradygmatu nauki o bezpieczeństwie. W badaniach nad bezpieczeństwem ujawniają się dwa zasadnicze podziały obszarów badawczych: bezpieczeństwa wewnętrznego (państwowego) i międzynarodowego.

Nieostrość pojęcia bezpieczeństwo powoduje ujmowanie go w różnorodnych kontekstach. Stąd też próba definiowania pojęcia bezpieczeństwa okazuje się być zadaniem wątpliwym. Jedną z podstawowych cech pojęcia bezpieczeństwa posiada związek z jego dynamiczną konotacją. Bezpieczeństwo najczęściej jest ujmowane w kategoriach procesualnych, co oznacza, że zachodzi w tym przypadku potrzeba traktowania go w stale zmieniającej się sytuacji. Stąd też jego znaczenie posiada zmienny charakter, uwarunkowany jego odmiennym rozumieniem w aspektach historycznym i współczesnym.

Z uwagi na konotacje społeczne bezpieczeństwo może być ujmowane w kategoriach wielopłaszczyznowych. Dotyczy to następujących płaszczyzn – politycznej, gospodarczej, militarnej, aksjologicznej³². Oznacza to, że bezpieczeństwo może być poddawane procedurom badawczym uwzględniającym całościowe ujęcie lub odnoszącym się do pewnego zbioru płaszczyzn, względnie do poszczególnych

³¹ Ibidem, s. 38-39.

³² Pojawia się ponadto zasadnicze rozróżnienie między badaniami na bezpieczeństwem a badaniami nad obronnością, postulowane przez współczesnych autorów zajmujących się szeroko rozumianą problematyką bezpieczeństwa.

płaszczyzn³³. Zwłaszcza to ostatnie stanowisko występuje często w postaci nadawania znaczenia jednej z płaszczyzn bezpieczeństwa przy relatywnym traktowaniu pozostałych. Często można się spotkać z tego typu ujęciem, które nadaje aktualnie płaszczyźnie ekonomicznej główne znaczenie z punktu widzenia bezpieczeństwa międzynarodowego³⁴. Biorąc za punkt wyjścia dla analiz dotyczących bezpieczeństwa międzynarodowego tego typu stanowisko, zawiera ono w sobie wyraźnie deterministyczne podejście, redukując tym samym znaczenie innych płaszczyzn bezpieczeństwa lub podporządkowując je tej uważanej za dominującą. Biorąc pod uwagę dążenie do unikania jednostronności w badaniach nad bezpieczeństwem, optymalnym rozwiązaniem byłoby stosowanie analiz uwzględniających jego poszczególne płaszczyzny i zachodzące między nimi interakcje.

Przechodząc do zagadnienia znaczenia pojęcia przestrzeni dla analiz typu geopolitycznego w aspekcie bezpieczeństwa międzynarodowego, należy zauważyć, że jest ono jedynie jednym z elementów współkonstruujących strukturę bezpieczeństwa. Ze swej istoty analizy typu geopolitycznego zawierają bezpośrednie odniesienie do pojęcia przestrzeni, ale sposób jej rozumienia pozostaje już zróżnicowany w przypadku poszczególnych autorów i szkół uznających paradygmat geopolityczny. Uwarunkowania przestrzenne, charakterystyczne dla podejścia geopolitycznego, w węższym znaczeniu odwołują się głównie do pojęcia przestrzeni naturalnej, uważanej za podstawę kształtowania się określonego układu sił między podmiotami stosunków międzynarodowych. Pojęcie *równowagi sił* stosowane jest do określania stanu bezpieczeństwa międzynarodowego, pojmowanego jako układ dający możliwość zachowania stabilności, ograniczający możliwość zachodzenia otwartych konfliktów. Materialną podstawą tego układu jest właśnie atrybut przestrzenny. W klasycznej geopolityce jest to równowaga między układem lądowym a układem morskim, która może posiadać zarówno wymiar lokalny, ale także może odnosić się do układu globalnego. To właśnie równowaga układów lądowego i morskiego jest przesłanką bezpieczeństwa międzynarodowego. Przy czym z uwagi na dynamikę procesów międzynarodowych układ tego typu jest czasowo ograniczony³⁵. Może on podlegać zmianom wynikającym z prób realizacji przez poszczególne podmioty sceny międzynarodowej własnych partykularnych interesów, które naruszają równowagę układu lądowo-morskiego i prowadzą do konfliktów. W myśli geopolitycznej przewyciężanie konfliktów międzynarodowych

³³ Kryteria wyróżniania poszczególnych płaszczyzn, nazywanych także czynnikami, pozostają zróżnicowane, zależne od przyjętych założeń metodologicznych.

³⁴ Można więc badać bezpieczeństwo polityczne, ekonomiczne, militarne itp., względnie podejmować próby kompleksowego ujęcia uwzględniającego interakcje między poszczególnymi płaszczyznami w celu uzyskania całościowego wymiaru badawczego.

³⁵ Płaszczyzna ekonomiczna była także w przeszłości uznawana za jedną z najistotniejszych w układzie sił na arenie międzynarodowej. Znany bestseller w okresie międzywojnia dwudziestego stulecia nosił znamienity tytuł *Nafta rządzi światem*, więc wskazywał na tylko jeden z surowców, któremu nadawano rangę o szczególnym znaczeniu dla układu sił w świecie.

dokonuje się właśnie przez ustanawianie układu równoważącego. Pojawia się w związku z tym pytanie o korzyści dla poszczególnych podmiotów w wyniku powstania układu równowagi sił. *Cui bono?* Dla kogo powstały układ równowagi jest korzystny, a dla kogo nie? Czy więc powstający na gruncie równowagi sił system bezpieczeństwa jest satysfakcjonujący dla wszystkich podmiotów sceny politycznej, czy tylko dla tych, którzy posiadają wpływ na formowanie się owego układu bezpieczeństwa. Tu pojawia się problem zróżnicowań między podmiotami stosunków międzynarodowych, wyrażający się najprościej w postaci podmiotów aspirujących do odgrywania dominującej roli w budowie międzynarodowego systemu bezpieczeństwa. Pojęcie mocarstwowości posiada w tym przypadku istotne znaczenie dla zdolności odpowiedzi na pytanie, w czym interesie formuje się dany układ stosunków międzynarodowych i kto jest jego gwarantem.

W myśli geopolitycznej to właśnie położenie danego podmiotu w danej konfiguracji przestrzennej odgrywa istotną rolę, determinując go do możliwości uzyskania pozycji mocarstwowej. Jednakże nie chodzi w tym przypadku o prosty determinizm geograficzny. Wziąwszy pod uwagę szersze pojmowanie myśli geopolitycznej, zgodne przykładowo z koncepcją geozofii Ch. Clauda, dany układ przestrzenny jest efektem o wiele bardziej złożonych interakcji zachodzących w procesie formowania się układu bezpieczeństwa.

Przyjęcie dla celów badawczych powyższego paradygmatu pozwala na o wiele bardziej subtelną analizę złożonej struktury bezpieczeństwa. Przestrzeń jest w tym przypadku traktowana w swym wieloznacznym ujęciu, biorąc pod uwagę również te jej elementy, które nie mieszczą się w czysto geograficzno-naturalnych kategoriach, ale uwzględniają także jej symboliczne aspekty. Daje to o wiele szersze spektrum badania uwarunkowań geopolitycznych. W przypadku analiz dotyczących bezpieczeństwa podejście teozoficzne pozwala na wydobywanie tych jego warstw znaczeniowych, zakorzenionych także w sferach: epistemologicznej, hermeneutycznej, psychologicznej, symbolicznej, wiedzy na temat komunikacji społecznej itp., które mieszczą się w szeroko pojmowanym poczuciu bezpieczeństwa. Stąd też to ujęcie metodologiczne może być niewątpliwie pomocne dla poszerzania wiedzy na temat bezpieczeństwa i wydobywania tych jego aspektów, które w dotychczasowych badaniach nie zostały jeszcze w pełni uwzględnione.

LITERATURA:

1. ARYSTOTELES, *Metafizyka*, przełożył Kazimierz Leśniak, PWN, Warszawa 1983.
2. *Biblia*, Brytyjskie i Zagraniczne Towarzystwo Biblijne, Warszawa.
3. CH. DAUDEL, *Geographie et Geostrategie. Les Termes de l'Echange*, „Strategie” Nr 50, 1991
4. A. DUGIN, *Sakralna geografia*, [w:] *Absolutnaia Rodina, Izdatielstwo Arktogeia*, Moskwa 1999.

5. M. ELIADE, *Obrazy i symbole. Szkice o symbolizmie magiczno-religijnym*, PWN, Warszawa 1998.
6. J. GEBSER, *Ursprung und Gegenwart. Erster Teil. Die Fundamente der perspektivischen Welt. Beitrag zu einer Geschichte der Bewusstwerdung. Gesamtausgabe. Bd. 2.* Novalis Verlag, Basel 1963.
7. H. MCKINDER, *Geograficzna oś historii*, opr. R. Potocki, przeł. M. Radoszko, M. Szymuś, Częstochowa 2009.
8. F. RATZEL, *Politische Geographie*, 1897.
9. M. SACHA (red.), *Leksykon. Zaświaty i krainy mityczne*, Wydawnictwo Znak, Kraków 1999.
10. G. SHOLEM, *Judaizm. Parę głównych pojęć*, przełożył J. Zychowicz, Inter Esse, Kraków 2001.

DIMENSION AS A GEOPOLITICAL CATEGORY IN SECURITY STUDIES. THE HERMENEUTICAL AND EPISTEMOLOGICAL ASSUMPTIONS

Abstract: The issue of the dimension as a defining value in geopolitical security and its derivative fields is a fundamental subject determinative to international security. This applies to the regional phenomenons, as well as the global ones. In article the author presents essential notions of the idea of dimension and its genetic origin with its meaningful many reflections. The historical aspects of constitution of its meaning and the most important theories dealing with the practice and abstraction of dimension's awareness are described. Presented study of dimension phenomenon as applicable to security studies, as it is argued, extends the realistic evaluation of the world security politics. The author crosssectional presentation of the issues in that area presents understanding of a unison between holistic and particular values of the subject discussed.

Keywords: geopolitics, international security, demension, apeiron, logos, phenomenology.